

Katkendid minu mälestustest

Martin Vares



Sissejuhatus

Minu mälestuste katkendid tahavad lugejale võtmeks olla, mis nad pakkuda suudavad ja mis sealt mitte leida ei ole. Olen oma meelepidamisi jutustanud, tähtsamaid juhusseid ja tähelepanemisi, mis ainult kautselts minusse puutuvad ikka ainult jutustanud ilma oma targutusi ja arvutusi juure panemata.^x On ju palju unustuse hõlma vaibunud, iseäranis noorema ja tundelised üleelamised on saatuse karmuse all ära kahvatanud, mida aga elutormid meelet välja puhkuda ei suutnud, seda püüan tole aja tunnete ja mõjudega pakkuda.

Teiste kiitust ja austust oma kohta ei ole ma [ka tihanud] ülesse [loetamatu], ega pea neid [loetamatu] mõõduandvaks, sest teiste austamist võid enesele petta, kuna oma austamine õiglaselt teenitud peab olema.

I

Olen sündinud, elanud ja – lõpen. Sellega oleks minu igapäevase inimese elulugu

jutustatud. Aga et mul sugulasi ja tutvaid, kellel ehk pisut huvi on, kuidas ja missugustes oludes olen elanud ja kannatanud, siis pean oma kohuseks seda, mis meeles ja mida tean, üles tähendada. Oma esi-isade kroonikat ma muidugi ei tunne ega ole [seda] ka võimalik uurida. Ehk mis ongi seal uurida? Kunas ja kus saksa ori Jaan Johani või Juhan Jaani poeg sündinud, orjanud ja peksetud või orjanud, peksetud ja surnud, – on ju lõpulikult ükstapuhas.

Vanemate jutu järele olla minu isa-isa Antsu Jüri¹ 18 aastasaja viimastel aastadel meie oma valla Wooru² Antsult Laane-Waressele asunud ja umbes 10 aasta pärast, 1804 a. temale “Wakko-ramato” järele ta teorjus kindlaks määratud. Jüril olla kolm naist nendega peale 10 lapse olnud. Tema kõige vanem poeg Hans (sünd. 1810 a.)³ on ta surma järele Waresse talu peremeheks saanud. Juba Hansu isale Jürile oli väärnimi Warres talu nime järele määratud. Hansu esimene naine Kadri on esimese lapse sünnitamise järele ühes lapsega surnud.⁴ Selle Hansu 12. ja tema teise naise, Kadri noorema õe Mari (sünd.

^x Pikal eluteel on kaaselanikudega, nii mitmest kihist, tegemist olnud, oma mälestusi mõlgutates ei pease nende nimetamisest kuidagi mööda, kuid sellega ei taha kellegile millgi kombel liiga ligineda. Juba aastate eest, kui kõigest erakondlisest tegevusest tagasi astusin, pealegi nüüd, kus surma idu omas südames kannan, armastan kõiki inimesi ühte viisi ja ei tohi ega taha mu tähendused ühele ülekohut teha.

¹ Hingeloendites Hannuse Aini Jürri, hiljem Jür(r)i Var(r)es (1774–1836).

² Tarvatu kihelkonna üks lõunapoolsemaid valdu. Eksisteeris aastani 1901, seejärel liideti Vana-Suislepa vallaga.

³ Hans Var(r)es (Hannuse Jürri Hans) (1810–1868), Jür(r)i esimene poeg, Märdi isa.

⁴ Hans ja Kad(d)ri abiellusid 1832, järgmisel aastal sündis neil surnult poeg. 1834. aastal suri ka Kadri.

Alver, 1814 a.)⁵ 9. lapsena, Jaani, Jüri ja Hansu⁶ noorema vennana (teised vennad ja õed, kokku kuus, on kõik õrnas lapsei'as surnud!) olen 18. ve[]bruaril (keiser Aleksander II trooni peale astumise päeval) 1855. aastal sündinud.⁷

Minu hällinõdi⁸ on niisama kui mu vendadelgi rehetare nõgiste parde külles rippunud ja olen ma oma õrnemad lapse-i'a aastad teiste laste ja kanadega seltsis – mõnikord toodi lammast poegadeka ehk arva ka sündinud vasikas vahelduseks sekka – 18 kuni 20 pealises perekonnas ikka selles ühes suitsuruumis kasvanud ja võrsunud. Kuid selle halatsemise väärilise aastasadasi vanale algupäralisele ma[a]-talurahva “hengitsemise” viisile tehti meie talus, kui mitte täieline, siis ikka nimevääriline lõpp. See oli sügisel, 1860. aastal, rehtepeksmise ajal – meile tapeti parajaste lammast – kui Kokamäe Jaska, üle küla kuulus müürsepp, meile tuli t r u u p e tegema. Kammerdele panti siis veiksed klaasaknad ette ja tagumine kammer savitati ära, mille küll pisut nõlvak muidugi maa põrand oli. Selle peale asuti, mina isa-emaga taga-, vennad ja tüdrukud ettekambriisse; sulased oma lastega jäid rehetarre elama. See oli sündmus. Ema andis vist selle tõttu savipotikesega pruuni magusat leent, ütles k o h v i olevat. [Vast] paar aastat peale seda, kui vanem vend Jaan naeseliseks sai, vahetati meie süngiase tema omaga ära. Meie kolisime isa[-]emaga ette, tema oma noorikuga tagakambriisse elama ja – nii jäi see jäädavaste.

Minu sündimise ase Waresse Wooru kroonvallas oli tavalik üksik talu, – ei seal olnud lehkavat metsa, kõrget mäge ega sügavat orgu, aga siiski peitus seal midagi omapärast – võerale nagu varjatud – valgust, midagi sala kütkestavat. Hooned õuega olivad kolmest küllest tasasist lausiknurmedest ümbritsetud, neljandat hommikupoolist õue piiras madalamale kalduv karja- ja heinamaa. Metsa aset täitsivad lihavad lepikud ja tare kõrval veike “marjaaed” suuremalt jault metsõunapuudega varustatud. Iseäranis “usselepik” oma lopsakate jalakate, saarte ja lõhnava[te] toomingatega ei jäänud

sulgprimadonna – ööpiku peale mõjumata, kes meie iga kevadine oodatud ja tervitatud küllaline oli. Tare uksest õue astudes avanes aitade ja lepiku vahel hommiku poole vaade umbes poolteise versta laiuse ja kolme võrra pik[k]use kullakarva kullerkupudest, kollastest tulililledest ja lilla käokübaratest ilustatud rohilise luhtava heinamaa peale, mida naabrite kuuse- ja kase-metsatukad silmapiiril palistasivad ja mille õit-sevast lokkavusest Raaviniidu oja hõbelõngana pikuti põhjast lõuna läbi loogles, kus meie lapsed mõni päev kaks kolm korda suplemas käisime. Kõik muu välimus sealt on enam[-]vähem halli minevikusse ärakahvatanud, aga Waresse allne lillest-rohust voogav rohiline laenetav heinamaameri elab kustumata mu mälestuses, kellest ma unel ja ilmsi kujutusi loon.

[--]

II

[--]

Minu õppimise ja saamise aeg langes Eesti noore ärkamise ajaga ühte. Tõsi küll, oli ju 60. aastatel esimesi arglika äratamise heali kuulda. Need olivad aga linnades üksikute haritlaste seas ega ulatanud maale rahva sekka. Alles “priiuse” laulupidu vaimustus 1869 tungis maale laiematesse kihtidesse, aga iseäranis C. R. Jakobsoni avalikud isamaalised kõned, mis Peterburi tsensori kaudu trükitud sõnal rahva kätte peasesivad, võtsivad Eesti südames tuld ja sünnitasivad Eesti ärkamise k o i d u a j a . Oli üks eksemplar sedasama “Kolme isamaa kõnet”⁹ meie kooli sattunud. Kõige armsamat hoitakse ikka sala. Nõnda lugesime meie ka seda õõseti – kui kõik magasivad – paari kaupa, kuni raamat räbalateks oli loetud, aga sisu ja – sisu lugejatel käed rusikas võitluse tuhinalle ajas. See aeg oli nagu kevade öö, kus koidu tulekuga kõik puhkel ja paisul, saamil ja sündimisel on. Tuntü ülekohtuga maha muljutud jõudu ärkavat ennast sirgemaks sirutada ja enesetunde ajaloo

⁵ Mar(r)i Var(r)es (sündinud Alver) (1815–1893), Märdi ema.

⁶ Jaan Vares (1843–?), Jüri Vares (1845–1919) ja Hans Vares (1849–1908).

⁷ Mees sündis Märdi nime all. Arvatavasti raamatukaupluse rajamise aegu sai temast Martin. Enamik Paistu ja Tarvastu kihelkonna mehi, nagu Martin Lipp, Martin Wühner või Mart Mitt on saanud sünnil nimeks Märt. Vennastamise aegu, mil luterlikes kogudustes hakati täitma meetrikaraamatuid vene keeles (1891), koostati ühtsed transkriptsioonireeglid, mis sisaldasid lisaks ka nime kindlaksmääratud venekeelsed vasted, nagu Kusta Gustav, Mihkel Mihhail, Madis Matvei jne. Vt. lähemalt: Ministeriell bestätigte Vorschriften des Evang.-Lutherischen General-Konsistoriums betreffend die Führung der Kirchenbücher in russischer Sprache (1899).

⁸ Vibu.

⁹ C. R. Jakobsoni “Kolm isamaa kõnet” ilmus Peterburis 1870. a.

ülesandega varustatud sisemist tõuget talupoegade kogust Eesti rahvust lua. Nõuti haridust, otsiti õigust. Peale 60. aastate olivad Holstre mehed Petersonidega eesotsas meie maa “hea-tegijate” ja “valgustajate” ülekohtu ja rõhumise vastu kaebtustega riigi ülemuste poole pööranud – abi otsima. Neid vaigistati meie maa “kultura” abinõudega: Petersonid saadeti maalt välja, teised said 60 ja rohkem vitsalööki ja saadeti vangiroodu.¹⁰ Hans Wühner¹¹ on selles asjas ka “prii” tõllaga Viljandi sillakohtu sõidutatud. Et Paistu ja Holstre mehed nii ära puretud, valgus see ärkamise vool nagu iseenesest Tarvastusse, kust ta parajat pinda eest leidis. Nõnda sai Tarvastu Wühneriga eesotsas kogu ärkamise aja tegevuse keskkohaks, s.o. mis maa rahvasse puutus. Siin tehti “Eesti Aleksandri Kooli” komiteede asutamise põhja panevad otsused, siin peeti “Eesti Kirjameeste Seltsi” asutamise eelnõud. Tarvastu kihelkonnakooli laudade peal on mõlemate ülemalnimetatud asutuste alg-põhjuskirjad eesti ja vene keeles, nii kuidas nad ülemusele kinnituseks ette panti, A. Grenzsteini¹² ja M. Wühneri¹³ käega kirjutatud.

See vaimlise tegevuse koondus Tarvastusse ei olnud mitte põhjusetu. Et H. Wühner selle

tegevuse keskkohaks oli, on juba laiemalt hinnatud. Kuid terve Tarvastu oli toll ajal kogu Eestis üks vaimliselt kõige enam edenenu kihelkond, muidugi tolle aja mõõdupuuga mõttes. Juba 50. aastates olivad Tarvastu kihelkonnas kõik vallakoolid sel hariduse järjel täie hooga töötamas, mille kõrgusele nad mujal 15–20 aasta pärast jõuda suutsivad, kuna kihelkonnakool juba [1843.] aastal asutatud. Seda olivad nad nimelt kahel põhjusel: 1. oli kohalik kooliülemus haruldaselt humaanne, keda paron Theodor Kruedener^x ¹⁴ ja üle Liivimaa kuulus vaimulik praost Paul Carlbom¹⁵ esitasid ja 2. tolle aja rahvakooliõpetajate tähtsuse tõttu. Ülemusel on eesmärgiks olnud kõik kooliõpetajad oma rahva seast, oma kodukülalt, – kuid peajagu oma naabridest kõrgemal, ettevalmistada ja ametisse seadida, mis mitte mõjuta ei jäänud. Nad olivad oma aja rahva tõsised tüpused, oma piirkonnas ja ka üle selle, lugupeetud juhatajad ja valgustajad nagu prohvetid. Nende tüsedus on paiguti tänaseni kestnud ja väha on järeltulejaid, kes nende ulatusega tähtsust enesele võita on jõudnud. Vanaduse järele olivad nende hariduse-kandjate auväärt nimed: Tarvastu-Mõnnaste Ado Pärnus, Suislepa Paabo Jaan Laosson,

¹⁰ Mõeldud on 19. sajandi 60. aastate palvekirjade aktsiooni, milles juhtivalt tegutsesid vennad Adam (1838–1918) ja Peeter Peterson (1843–1877). Vt. lähemalt Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. Rmt.: H. Kruus. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60–80-ndad aastad. Lühiuurimus. Tallinn, 1957, lk. 9–87.

¹¹ Hans Wühner (sünninimega Vanakubja) (1836–1911), Tarvastu köster ja kihelkonnakoolmeister (1858–1880). Eesti Aleksandrikooli, Eesti Kirjameeste Seltsi (edaspidi EKMS) ja Viljandi Põllumeeste Seltsi asutajaliige. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi president. Hiljem Keeri mõisa omanik Nõo kihelkonnas.

¹² Ado Grenzstein (1849–1916), koolmeister, ajakirjanik, poliitik. Öppis Tarvastu kihelkonnakoolis ja töötas samas H. Wühneri abilisena (1869–1871). Ajalehe Olevik väljaandja ja vastutav toimetaja. EKMS asutajaliige (?).

¹³ Mathias Wühner (sünninimega Vanakubja) (1852–1935), Tarvastu kihelkonnakooli koolmeister (1873–1894) ja köster (1880–1894), hiljem A. Grenzsteini ärijuht Tartus. Sangla mõisa omanik. Elu lõpu veetis Tartus. EKMS liige (1873).

^x “Suistle paron”, nagu rahvasuu teda kutsus, oli küll Balti aadelimees, aga mitmeski asjas on ta arvamised teiste mõisnike omadest lahkum läinud. Ta nägi omas alamas inimest ja püüdis neid nende alapinnal nii vaimliselt kui varaliselt tõsta. Peale Tarvastu k[ihelkonna], vallakoolide põhjapanevat asutamist pidas ta oma kuluga Suislepas 50 a. pikemat aega kõrgemat kooli, “et haritud inimesi saada”, kellest hulgake hea haridusega eesti mehi, nagu Kupits, Sengelmann, Martinson, Rosenberg j.t. välja tulnud. Igat viisi püüdis ta hariduse asja toetada. “Suurel” kooli katsumisel Tarvastu kirikumõisas, kui Suislepa kooli kiidetud, on paron heal meelel tähendanud: “Kahe asja poolest on Suislep kuulus, Suislep õunad ja Suislep koolid.” Ihunuhtlust ta oma piirkonnas ei sallinud.

Iseäranis oma valla peremeestele on ta unustamata heategija. Kruedener oli esimene, kes Eestis talusid müis. Vanasaarde talu ostukontrakt on 1846 a. tehtud, sellele järgnesivad Nopsi, Kirnu, Kaubi j. t. Kes osta ei tahtnud, seda meelitas, teist ähvardas, kolmandale seletas ostu kasu, et aga oma talupoegi kindlamale järjele seada. Talud müis ta 90–100 rbl. taaler, viimaseid peale 50. aastate pisut kallim – mõned talud 50 rbl. sissemaksuga. Kruedener oli aga ainuke niisugune Eestimaal, teine tema sarnane Hamilikar v. Fölkersahm s[el]. a[jal]. oli Lätimaal.

¹⁴ Theodor Krüdenner (Kruedener) (1808–1866), Uue-Suislepa mõisnik.

¹⁵ Paul Carlbom (1803–1872), Tarvastu kirikuõpetaja (1842–1872) ja Viljandi praost (1854–1872). Esimene Eesti Aleksandrikooli rahaline toetaja.

Wooru Arakumäe Pe[e]ter Tekkel, T[arvastu].-Wäluste Andres Leppik, Saare Hans Utso, Kure[s]saare Ado Rennit, T[arvastu].-Kõva Jaak Ka[a]sik, Uue[-]Suislepa Pitso Jaan Kä[ä]rik, T[arvastu].-Soone Johan Paulmeister.¹⁶

Minu poisikese ia ide[a]alid, minule koolitamise kõnedest tekkinud pettekujutused, kuidas ma, nagu koolmeistri pojad, Walga seminaris õpinud, kodus klaverit, kirikus orelit saan mängima jne. jne., olivad juba ammu, ammu rusudeks kokku varisenud. Nüüd oli ainult alasti tõde minu peamureks jäänud, kuhu kõik mu jõud koondus, kuidas oma külakoolmeistri eksami jõuan ära teha. Räägiti juba talvel ette, et sellekordne kooliõpetajate eksamineerimine uuel alusel, Tartus asutatava vallakooliõpetajate seminari eeskava järele saab olema. Nii ka oli. Eksamid peeti Viljandis 8.–10. maini 1872. Eksamikomitees oli 5 liiget: kohaliku maakonna vaimulik revident W. Hansen,¹⁷ kui juhataja, assistentideks olivad [kiriku]õp[etaja]. F. Hörschmann,¹⁸ pärastine professor Tartus, [kiriku]õp[etaja]. G. Eisenschmidt¹⁹ ja kihelk[onna].kooliõpetajad vennaksed M. ja J. Kirsnel.²⁰ Eksami tegijad oli 29 inimest; nendest said ainult 16 küpsusetunnistuse kooliõpetajaks hakata, ja mina, Jüri Reinvaldiga²¹ Tarvastust kõige paremad. Reinvald oli väga hea vaimuannetega, peale muusika[lise] kuulmise. Tunnistusi ette lugedes andis revident, et kasvu poolest kõige veiksem

olin vaimlise suurusega võrreldes, minule väga kiitva otsuse.

[---] Kui ma kodus eksami tunnistuse, mis Wiljandist tulles Wühner'itele juba olin esitanud, ette lugesin, oli rõõm üleüldine, mis emat pisarateni liigutas. Ka mina võisin vabamalt hingata; vähemalt ei sidunud ma enam ennast raske kehalise orjusega talu külge, ainult heinatöö aitasin neil ära teha. Muidu aitasin sepikojas vend Antsu ja sõin ka tema lauas. Pean tunnistama, et sel suvel ka kehaliselt märksa kasusin. Juuli lõpul toodi Kärstna Ärna sugulaste läbi teadmine: Kärstnas olla koolikoht saada. Teisi elektriseeris see sõnum, mind ei huvitanud ta sugugi, oleks soovinud veel vaba olla. Juba teisel päeval sõidutas mind peremees vend Ärna kaudu Kärstna Suurekõrtsi juure, kus vallavanemaga kokku ja kõigis jaatavad vastused saime. Pean tähendama, et Kärstna valla esitajatele juba ennem tuntud olin, nimelt aasta tagasi Ärna pulmadest saadik, kus sunnitud olin noorte eest “kõnet pidama”, kelle kaudu kärstnalastel veel heas mälestuses olin. (H. Wühner oli ka pulmas.) Peeter Tekkel'iga sõitsin Helme õpetaja juure ennast esitama; õnnetuseks oli [kiriku]õp[etaja].²² Tartu universiteedi “juubelit” pidamas, aga oodeti sel päeval kodu. Tagasi sõites tegime kaudse ringi, et ehk tulejat tabada. Oige. Opetaja sõitis 3 hobuse tõllas dr. Theol'iga²³ vastu ja võttis meid jutule. Kui mu paberid läbi vaadanud, peatas ta puuriv

¹⁶ Ado Perlus (1818–1900), Mõnnaste külakoolmeister (1841–1872); Jaan Laosson (1822–?), Vana-Suislepa Paabo külakoolmeister (1840–1871); Peeter Tekkel (1819–1882), Vooru külakoolmeister (1838–1882), EKmS asutajaliige; Andres Leppik (1807–1871), Väluste külakoolmeister (1834?–1871); Hans Utso (1832–1913), Saare külakoolmeister (1851–1871) ja taluperemees, EKmS liige (1872); Ado Rennit (1831–1912), Kuresaare külakoolmeister (1855–1894), EKmS asutajaliige; Jaak Kaasik (1836–1887), Ämmuste külakoolmeister (1855–1887); Jaan Käärrik (1836–1924), Uue-Suislepa Pitsu külakoolmeister (1855–1868), kohaliku pasunakoori asutaja ja EKmS asutajaliige; Johan (Juhan) Paulmeister (1839–1905), Soone külakoolmeister (1860–1883) ja EKmS liige (1872). Enamik nendest külakoolmeistritest olid esimesed Eesti Aleksandrikooli liikumisega liitujad ja rahaannetajad.

¹⁷ Woldemar Adolf Hansen (1823–1881), Paistu kirikuõpetaja (1854–1881) ja Pärnu-Viljandi vaimulik koolirevident (1866–1881).

¹⁸ Ferdinand Dietrich Hörschmann (1833–1902), Viljandi-Kõpu kirikuõpetaja (1861–1875), Viljandi praost (1873–1875), praktilise usuteaduse professor Tartu ülikoolis (1875–1900).

¹⁹ Georg Theodor Wilhelm Eisenschmidt (1845–1879), Tarvastu kirikuõpetaja (1872–1879).

²⁰ Mats Kirsnel (1841–1907), Paistu (1858–1860) ja Viljandi kihelkonnakooli koolmeister (1860–1889), Viljandi seltsi “Koit” üks asutaja, EKmS liige (1875), rahvaraamatute tõlkija. Johan Kirseli koolitegevusest teated puuduvad. Võimalik, et tegemist oli kolmanda venna Hans Kirsneliga (1853–1929), kes oli Viljandi kihelkonnakooli abikoolmeister (1871–1874), Halliste kihelkonnakooli koolmeister (1874–1911) ja koguduse kõster (1885–1929), EKmS liige (1875).

²¹ Tegemist peaks olema hilisema koolmeistri, ajakirjaniku ja ajalehe Virmaline trükikoja omaniku Jüri Reinvaldiga (1853–1913), Ado Reinvaldi noorema vennaga, kes oli Puhja kihelkonna Ulila Rõõmu külakoolmeister (1875–1885). EKmS liige (1880).

²² Jutt on Ernst Behsest (1829–1897), Helme koguduse kirikuõpetajast. (1857–1897), kes on tõlkinud eesti keelde ka kirikukirjandust.

²³ Theodor Theol (1829–1872), Helme kihelkonna arst, meditsiinidoktor, päritolult eestlane.

silm minu peal ja tähendas siis enam endamisi: “Tjah, tunnistused on väga head,” ja meie peale vaadates: “Aga ta on ju alles laps. Ma mõtle-sin sinna üht vanemat meest ametisse panna, – Kärstna rahvas on jonnakas.” Tekkel kõneleb omat korda. Seni teeb õpetaja oma raamatusse tähendusi ja lausub: “Hea küll, ta võib siis ühes selle vanema kandidaatiga proovijutlust pidada, s.o. pühap[äev]. nädala pärast sel kuupäeval” ja lisas saksa keeles juure: “Die Vorlesung braucht nicht über 15 Min[uten]. lang zu sein.” (Ette-lugemine ei tarvitse mitte üle 15 min[uti]. pikk olla.) Sellega oli meie audients lõpetatud. Sel-samal õhtul ratsutasin oma kahe kõrviga tuntud teed Wühneri poole abi ja nõu otsima, nimelt jutluse küsimuses, kuid ta üllahkusest hoolima-ta, ei olnud abi leida. Nüüd oli hea nõu kallid. Kui nii üle nädala oma mõtete valda piitsutanud ja ajusid pingutanud olin, istusin ühel õhtul laua juure, kirjutasin ja kirjutasin ega tõusnud enne sealt, kuni “jutlus” Je[e]suse tuttava sõna üle “Nõudge esite Jumala riiki ja tema õigust” jne. valmis oli: kirjutusest oli enam vaimustav kõne kui pühakirja seletus saanud. Ka pärast minu elus on nagu maniiriks saanud aru kordadel oma mõtteid nõnda suuta avaldada; et nendega rahul olla. – Minuga võistleja oli Taagepera köstri vend, Rosenberg,²⁴ tore vurrudega noormees, pidas enne mind pika täielise jutluse. Mina tema kõrval kehvast riietes poisikeseohtu noorukene pidin täieste tema varju jääma. Täis argdust hakkasin lugema, aga o m a sõna ja mõtteid hulgalet ette kandes tiivustas see julgust, milles lõpuks vaimustusegi hoog ei puudunud. Pärast jutlust tulti mind tänama ja üteldi meelitusi, niisama võidi ka minu võistlejale ütelda, kuid siiski nagu paistis lootuste kurs meie vahel muutunud olevat. Sellesama nädala lõpul sept[embri]. algul 1872 valiti mind valla täiskogu poolt rõhuva healte enamusega, 4 heale vasta (Rosenbergile), Kärstna valla kooliõpetajaks.

Pean siia veel ühte veikest vahejuhtumist mahutama. Kui eelpool kirjeldatud Kärstnasse saamine käimas oli, läksin vend Jüriga Wooru vallavalitsuse juure oma eluülespidamise tunnistust muretsema. Vallavanem Mats Alver käskis kirjutajat Johan Järve kõige paremat tunnistust välja kirjutada. Seni kui tunnistust kirjutati, kõneles Jüri: “Kui poisil kõrda lää kotust saia,

sis palles seda tema jagu raha kätte” Kaugemale Jüri ei saanud, sest Alver kargatab: “Mis raha? Mis kätte? Sina nurjatu! Kasi välja!” helistab kella. “Sander! (valla teener) Viska see inimene välja!” Jüri lähab ja mina ühes Jüriga. Teisel päeval sain Sandre läbi väga kiitva s a k s a keelse tunnistuse Mats Alveri allkirjaga kätte, kuna A[lver]. muidu kodus saksastamise vastane tahtis olla. Aga minu osaraha 100 rbl. – nagu pärast kaudselt selgus, oli Mats Alver minu eestkostjana kohust kurjaste tarvitates vend Jaanile annud, – jäi mul jädavalt saamata.

[--]

III

Mihkklipäeval kolisin emaga omade saadetusel Kärstnasse. Koli õiguse pärast mul midagi, peale ema vana söngi, kahetoobilise paakese ja vana pangi, muud ei olnud, kui rätsep Johani käest laenatud vana kokkupantav söng. Riided mu ümber peale ihupesu olivad Jüri ja Antsu käest laenatud. Sügise enne kooli algu sain ema muretsetud mustast särgi(vammuse)riidest ilma voodrita pintsaku ja sellest samast riidest püksid, vesti jaoks riidet ei ulatanud, selle lasksin Antsu vanast ümber ömmelda; vana saapasäärtele pani Ärma rehekambri elutsev kinksep[p] Rants Schnurberg uued pead otsa, mis Hans Lipu vastutusel kätte sain. Selles ülikonnas algasin oma iseseisvat teenistust, andsin audientsid ja vastasin visiitid. Olin nii arenemata ja lapsik oma piirita kehvusest häbi tundma ega julgenud kellegi poole oma saamatuse pöörduda, et asumiseks veikest laenu teha. Süda ei kannu kirjeldada, missugusesse meeleheitliku olukorrasse üks noor asuja ilma punase kopikata võib sattuda. – Minu aasta palgaks oli umbes 10 vakamaad k e h v a põldu, keskpäigas punane tuiskav rebaseliiv, ääred turbaporiga piiratud, aga hea heinamaaga, magasin 10 vakka ruki ja niisama palju otre ja 25 rbl. raha, kõik kokku kõrgeste hinnatud 125 rbl. Ma[a] oli välja renditud, kelle rendi minu eelmiseja Valga seminari haridusega Hendrik Tammist,²⁵ niisama vallaraha 25 rbl. kõik oma kätte välja oli mõistnud nuruda; nii et ma eesoleva kooliaasta töö eest ainult 20 vakka magasivilja palgaks sain. Aga sellest hoolimata

²⁴ Jutt on Tarvastust pärit Taagepera köstrist Tõnis Rosenbergist (1838–1931) ja arvatavalt tema vennast Mihkel Rosenbergist (1850–?).

²⁵ Hendrik Tammist (1849–?), Valga (Cimze) seminari kasvandik (1868–1871), Kärstna külakoolmeister (1871–1872), Kõpu kihelkonnakooli koolmeister (1872–1874), hiljem tegutses rentnikuna ja mõisavalitsesjana Eestimaa kubermangus.

lasksin vana klaveri 68 rubla eest Tammistel enesele “külge määrada”, mille hinna ma alles 1887 aastal omast kauplusest jõudsin ära tasuda.

Kui eelnimetatud palga asjus vallavanema poole pöördsin, oli temaga kokku saamine, nagu harilik, Suurekõrtsi juures. Toll korral sain aga ühe juhuse pealtnägijaks, mis kannaha ihu peale ajas. Oli sügise teeparandamise vastuvõtmine. Helme kiriku eestseisjaherra F. von Stryk Riidajast sõitis neljahobuse tollaga Suurekõrtsi ette, valla esitajad kõik ilma peakatteta vastu. Nende vastastiku kõnet minu kaugusest ei saanud aru. Nüüd tuli Hendrik Tammist nähtavale ja astus viisaka tervitusega v. Stryk'i poole. Viimane kohe kisendama: “Sina sigav... olep kelm, sina petap, sina peap kik raha uus koolmeister maksuma.” Kõik on koledaste ehmatanud. Vaevalt saab keegi lähemal seisja vallaisa herra käiksele suud anda, kui herra torreda keerutusega majesteetlikult tõlda astub ja oma teekatsumist edasi jätkab. Ka Tammist oli kui “maa alla kadunud”. Nagu sellest näha, pidi see palgasekeldus koolivalitsuse kõrvu ulatanud olema. Tammist olla pärast seda Riidaja mõisas v. Stryk'i juures koera alandusega andeks palumas käinud ja minule raha tagasi maksmisest ei tulnud ikka midagi välja.

Koolitöö algas 16. okto[ol]bril kuukoolilaste²⁶ nädalase juuresolekuga. Kokku tuli 105 õpilast; nende seas mitmed i'a poolest vanemad ja kasvu poolest suuremad, kui kooliõpetaja. Kohe tuli kooliruumide liig kitsus nähtavale. Koolimaja oli küll 12 s[ülda].²⁷ pikk ja 5 s[ülda]. lai hoone, mis 4 ruumi jagunes ja nimelt 1 klassi, 1 magamise, 1 kooliõp[etaja]. elutuba ja neljas külm ruum palvekojaks oli, mis ligikorda poole tervest hoonest oma alla mahutas.

Järgmisel pühapäeval, enne pärisoolilaste juuretulekut, õnnistati mind kohalise Helme õpetaja Ernst Behse poolt naabriõpetajate Löwe Jaan Proosa ja Riidaja Peedu Roosmann'i²⁸ assisteerimisel, Kärstna kooliõpetajaks. Esite pidin mina õpetajast määratud vaimuliku kirjatüki rahvale ette lugema, siis pidas õpetaja Je[e]suse sõna “Kui teie õigus ei ole ülem, kui kirjatundjate ja variseerid[e] õigus” jne. vaimuliku kõne kooliõpetaja ülesannetest.

Kiriku- ja kooliõpetajate käte minu pea peal hoidmisega ja tut[t]java õnnistamisesõnadega lõppes terve tseremonii. Pärast vaimuliku talitust oli peremeeste poolt pidusöök toime pantud, kuhu ka H. Wühner Tarvastust oli kutsutud. Kuid kõigest sellest ei jäänud mulle mingit isäralist muljet järele.

Õpeainete määr, õpetamise eeskava, kui ka kooliaja (3 talve) pik[k]us oli Liivimaa kooliseaduse järele Helme kihelkonna kooliülemuse poolt kindlaks määratud. Ja meie kõige vägevam kirikuvöörmündri herra v. Stryk nõudis selle kõige täpiseimat täitmist. Iseäranis koolis puudunud päevade trahvirahade sissenõudmistega oldi halastamata. Kehvad lastevanemad palusid silmaveega oma laste puudunud päevi mitte üles anda. Peab Helme kihelk[onna]. koolivalitsuse kiituseks arvesse panema, et trahvirahade hirmu tõttu lapsed haruldaselt virgaste koolis käisid ja väga harva mõni puudunud päev haiguse pärast vahele jäi. Nii et minu tervel Kärstnas oleku ajal ükski lapsevanem koolis puudunud päevade trahvi ei maksnud.

Ehk küll ise veel poisikeseohtu, püidsin siiski kõige oma energii ja noore armastusega minu kõrgele ülesandele vastata. Kui kevade [kiriku]õp[etaja]. Behse ja köster Erlemann²⁹ kooli katsuma tulid, värises mu süda. Aga katsumisel tegivad katsujad, iseäranis õpetaja, palju nalja. Katsumise päev oli terve koolile pidupäevaks. Kevade konvendil anti kooli üle väga kiitev otsus.

Kevade võtsin põllulapikese oma kätte, et seega sissetulekut pisut täita. Aga selle eelarve olin – nagu üteldakse – ilma peremeheta teinud. Oli tarvis hobune osta, ader, ägel, regi, ratas muretseda jne. – lehm juba oli – see maksis raha, mida mul ei olnud. Seega koormasin ennast võlgade alla, mis 140 rublani ulatas ja vaese koolmeistrile määratu suur võlg oli. Põllud olid viimase võimaluseni lahjaks kurnatud ja raisku lastud minna. Minu eeleelkäia Kobin³⁰ oli koolmeistri ameti kõrval 4 aastat sealsamas piiri peal kantrendi kohta pidanud, kus ta praegu oli, kuhu ta kõik koolimaade sõn[n]jiku natukese ära vedanud; peale teda ludsis Tammiste aegne rentnik oma jau. Viimane müis hobuse, selle tagajärjel

²⁶ Lapsed, kes käisid korra kuus pärast külakooli lõpetamist kuni leerini õpitut kordamas.

²⁷ 1 sünd = 3 arssinat = 7 jalga (2, 14 m).

²⁸ Jaan Pro(o)sa (1814–1913), Löve külakoolmeister (1850–1874); Peedu Roosmann (1831–1898), Riidaja külakoolmeister (1854–1882), hiljem elas Hummulis.

²⁹ Andreas Erlemann (1833–1915), õppis Valga (Cimze) seminaris (1853–1856). Kihelkonnakooli koolmeister Kanepis (1856–1859) ja Helmes (1859–1881) ja koguduse köster (1859–1915). EKMs liige (1876).

³⁰ Karl Kobin (1830–?), Kärstna külakoolmeister (1856–1871).

ka kõik koolimaa heinad varguse viisi ära. Nii suutis maa 2–3 seemet anda; 2 vaka lina külist sain ainult 14 leisikat.³¹ Üksina kartol kasvis hea. Järgmistel aastatel tasus ta mu töövaeva küll pisut paremine, s.o. küinist piust suhu, nii et pika peale omad võlad jõudsin ära tasuda, aga tagavaraks kopikat siiski ei jäänud. Seda oli mu ranga orjuse kohta tõeste liig väha.

Kohe esimese talve koolipidamise järele nägin ära, et võimata oli 12 ruutsüllalise ja umbes 9 jala kõrguse s.o. 18 ku[u]biksüllalises õhuruumiga klassituas, kus ka poisslapsed magasid, peale 60 igapäevase koolilapsega koolitööd teha. Panin vallaisadele ette, külma palvetajate ruumi so[ol]jaks klassitoaks ja praegusest klassitoast 2 laste magamise tuba teha ja seega kooliõpetajale ka kaks elamise ruumi saada; see kõik võiks veikse kuluga sündida ja näitasin kuidas see terve uuendus koolipidamisele paratamata tarvitus on. Leiti minu kavatsus ruumide laienduses õige küll olevat, aga kust seda “suurt” kulu võtta? Koolilaste arvu aast[-]jaastasse kasvamisega jäid ruumid ikka kitsamaks. Järelandliku pehme iseloomude omadus on ikka ennem ise kannatada, kui teisi kannatada laske.

Minu III kooliaasta kevadisel katsumisel (1875) libises mu kooliruumide uuenduse plaan ilma minu tahtmata koolivalitsuse kõrvu. Õpetaja Behse päris minu kahvatuse põhjuste järele. Tähendasin vastuseks, et kooli klassil ühtegi õhupuhaustust ega õhkakent ei ole ja juttudes nagu iseenesest esinesin oma uuenduse plaaniga. Õpetaja küsimist pidin jaatama, et juba mitu aastat vallavalitsuse käest seda uuendamist olen palunud. Pikemalt sellest juttu ei olnud. Katsumise järel dustega pidi väga rahul oldama, muidu ei oleks revident jumalaga jätmisel minu kätt pigistades lausunud: “Loodan, et tuleval kevadel maakonna suurel koolikatsumisel Kärstna kool sellessamas kõrguses saab olema.” Umbes nädal peale selle saab meie vallavalitsus Helme koolivalitsuselt v. Stryki allkirjaga eeskirja 7 päeva jooksul koolimaja uuenduse plaaniga ülemalnimetatud koolivalitsuse ette ilmuda. See pani vallavalitsuse kihama ja siunama, aga parata ei olnud midagi. Tööd anti minu poolt soovitatud meistri kätte, peale potissepa töö, kuid leiti vallaisade poolt liig kalliks minevat ja anti sellepärast ahi ühe vene müüritöö tegija kätte, kes ahju küll odavaste üles pätserdas, aga täitsa ära oli rikkunud. Mitmenädalase suure

kütmise järele hakkas ta küll “heina” kasvatama, aga sooja ei annud ta põrmugi. Selle tagajärjel pidi kool muidugi ka järgmise talve vanas kitsas ruumis vaevlema. Koolivalitsus s. o. von Stryk ei lasknud seda enesele mitte meeldida ja nuhtles vallavanemat 25 rublaga. Alles minu VI. kooliaastaks sai uuendus lõpulikult valmis, mis nii palju tuska oli sünnitanud ja vallale mitte täit 200 rbl. maksma ei läinud.

[– – –]

Kärstna valla talud olid juba toll ajal kõik ostetud ja võrdlemisi märksa odavamalt kui naabri Löwe ja Riidaja kohad. Suurem jagu on häid kohte, ainult vastu Tarvastu ja Wooru piiri kehvemad, kuid kõik talud on peakelt ilma metsata ehk küll Kärstna üks neist kõige metsarikkamatest mõisatest kogu Wiljandi maal on. Kõige parema maaga suur Murikatsi küla oli 65 aastatel ära häävitatud ja selle asemel praegune kvoote³² taludega Kannu küla asutatud, mühava metsa raendikusse. – Kodulaste katsumise ja vaestele annete korjamisega olen valla mitu korda suitsust suitsu läbi käinud. Juba toll ajal paistis väliselt igal pool jõukus, poolel olid juba rehest lahutatud elumajad; ilma kahvli[-]nuata söögi andmist ei tulnud kõige kehvena juures ette; peremehed ei söönud enam perega ühes lauas. Oli laialt tut[t]jav, et Kärstna taluomanik ennast “perismoisnikuks” kutsus. Kuid see jõukus oli enam väline, kassikuldne, tõsiselt jõukaid oli vähe, ka vaimline tasapind oli õige madal. Peale Kubu’de keegi oma lapsi kõrgemase kooli ei saatnud, Tarvastust pärit oleva Hans Wiinapuu poeg oli ka Tartus suuremas koolis ja väljast tulnud Kargaja ja Ärna pojad Tarvastu kihelkonnakoolis. Kogu talukohtade omanikud – peale eesnimetatud Kargaja ja Ärna – olivad põlvest põlve oma valla võsudena isaisade kohtade peal elanud ja selle järel dustel läbiläbi sugulased jagunes terve vald kahte-kolme suuremasse hõimkonda, kelle vahel heitlemised ja võistlemised, iseäranis vallaametnikude valimisel – iialgi ei lõpnud. Niisuguste suguluste salasepitsuste mõjul ei saanud kunagi tublimaid mehi etteotsa, vaid sagedaste peasesivad need kõige tühjemad kõlupead ametisse. Oli seal ka mõni väga lugupeetud isik, nagu eelnim[etatud]. Kusta Kubu, kes kõige kõrgema talupojalise auutipuni tõusis, kaua aega kihelkonna- ja kreiskohtu liige olles. Ka tema noorem vend Burgi Hendrik oli eesti tõsine tüüp, haruldase iseloomu kindlu-

³¹ 1 leisikas = 20 naela (8,19kg).

³² Kvoodimaa on 1849. a. Liivimaa talurahvaseadusega talumaast mõisnike käsutusse eraldatud maaosa (umbes 1/5 talumaa üldsuurusest). Vt. Liivimaa talurahvaseadus 1849, paragrahvid 122–136.

sega nõudis ta ülema kui alama vahel tasakaalu. Paron Ferseniga kohtu ees teda istumas nähes on Kubu peakohtumehe alt tooli võtnud ja ütelnud: “Kahesugune mõõt on hirmus Issanda ees,” ja istunud paroni kõrvale tooli peale.

[– – –]

Nii oli koha kehvus peapõhjus, et uue parema koha otsimise peale mõtlema hakkasin. Ühel Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul rääkisin õp[etaja]. Hurtiga oma kohaotsimise asja. Hurt ütles järgmisel kevadel Pühajärve koolikoha saada olevat. Käisin vaatamas, ei meeldinud. Samal sügisel 1875 käisin Kurgjal C. R. Jakobsoni juures, kellega juba enne isiklikult tuttav olin – Uue[-]Wändra koolikohta vaatamas. Koht oli 3 aasta eest asutatud Wändra jõe ilusale kaldale, Kurgjalt paar versta ülespoole, seega lähemast maanteest ligi 10 ja Wändra kirikust, niisama kui Kärstna, 18 versta kaugel. Jakobsoni tungiva soovimise peale – ta lubas mulle raamatud ja tunnid maksuta anda, mind kas või gümna[+]siumi kooliõpetajani ette valmistada, – sõitsime volikogu istumisele (Jakobson oli toll korral U[ue].[-]Wändra volikogu liige), seal valiti mind ilma jututa kooliõpetajaks ja tegime kauba kindlaks. Aga nii kui Kurgjalt ära sõitsin, hakkasin oma järelemõtlemata tegu kahetsema. Arvasin, üksinda Jakobsoni lähedus ei või kohta heaks teha; Jakobson kui haritlane ei või mitte kauaks Wändra metsa jääda, ja kui tema ära, mis siis? – Nii kui kodu jõudsin, läksin nende juurdlemistega oma parema nõuandja H. Wühneri jutule. Tema kinnitas mind mu arvamusete. Kohe teatasin U[ue].[-]Wändra vallavalitsusele oma mitte sinna tulekust ja Jakobsonile saatsin teise kirja, kus ennast pikalt laialt vabandada palusin. Jakobson oli minuga kaua aega vihane. Järgmisel aastal käisin Wana[-]Pornuse koha pärast Hallistes, kus mulle õp[etaja]. Behse kirjalikult muu seas tunnistas: “... hat sehr gute Zeugnisse und hat mit Sorgfalt in Kerstenschofschens Gemeindegemeinschaft seiner Pflicht obgelegen war..” (... on väga head tunnistused ja on hoolsusega Kärstna vallakoolis oma kohust täitnud...). Aga Halliste kirikherra³³ võttis mind, kui mõni kuri laada lambur vasta. Wana-Pornuse[ss]e] läks Piiskop³⁴ Taageperast,

kuhu mina jälle ennast üles andsin. Käisin proovijutlustki ütlemas, aga valimisele enam ei läinud. Sõber Wahlberg teadis rääkida, et kooliülemus mind sinna ei soovivat. Nii ka oli. Vald valis sinna kedagi mulle tundmatut, kuid Helme kihel[onna]. koolivalitsus pani oma voliga Helme valla abikooliõpetaja Stellmacheri³⁵ Taagepera valla soovi vastu Karjatnurme koolikoha peale. Sellega olid kohalise koolivalitsuse salasooivid mulle jaulti selginud. See oli 1876 aasta sügisel. Nüüd heitsin koha muutmise kavatsused, – oma koha kehvusest hoolimata, – kõrvale ja jäin ootama, mis tulevik toob.

Ve[e]bruaril 1878 a. kutsuti mind lahtise ringkirjaga, ilma põhjuse nimetamata, Helme kirikumõisa, kohalise kihelkonna koolivalitsuse ette. Ilma et ühtegi sõna minu käest küsitud oleks, pajatas v. Stryk:³⁶ “Kooli vallitsus käskma teid lahti palluma.” See ootamata teatus pööras mind südame sügavama põhjani, siiski taipasin veel soovi avaldada, et mulle järelemõtlemiseks aega lubatakse. “Kats nädal voip motlema, kui sis lahti mitte votma, sis mina lahti tegema.” Nende viie[-]kuue moonutatud sõnaga oli 23 aastase noormehe saatusele Kaini märk otsa löödud. Et niisuguse telgitaguse kohtupidamise viisi all õiguse mõiste üleüldse kannatas ja sellega iseäranis ilma ühegi kaitseta ja õiguse ta kooliõpetaja saatus kõige ülekohtulisemalt otsustatud sai, seda ei küsitud ega abinõusid ei valitud, kui aga otstarvet kätte saadi. Niisugust veikest inimest võis nagu mardikat jala all lõmaka litsuda. Abi ei olnud kuskilt saada ega lootagi: õigust võisid ju kui “vaba” inimene nõuda, aga õigust saada, selleks oli Jumal kõrgel, keiser kaugel ja seda teadsivad saksad paremine, kui nende ohver.

Kahe nädala järele, nagu “otsus” nõudis, läksin koolivalitsuse juhataja kiriku eestseisja F. v. Stryk'i juure ja palusin tunnistust oma ameti pidamise üle. Tunnistus anti Helme kihelk. koolivalitsuse nimel, kus tunnistuslike formelitate seas seisis: “...daß er 5½ Jahre in der Gemeindegemeinschaft Kerstenschof fungirte hat und als ein sehr tüchtiger Schulmann zu empfehlen ist ...” (... et ta 5½ aastat Kärstna kogukonna-koolis on rakendanud ja kui väga tubli koolimees soovitada

³³ Hallistes töötas sel ajal (1858–1877) kirikuõpetajana Ernst Magnus Schneider (1826–1889), Pärnu vaimulik koolirevident ja praost.

³⁴ Karl Piiskop (1848–19?) pärines Karksist. Oli külakoolmeister Taageperas ja Wana-Pornusel (1876–1900), hiljem Pärnu-Elišabeti koguduse köster (1900–19?).

³⁵ Peeter Stellmacher (1848–1923) pärines Helmest. Oli Taagepera Karjatnurme külakoolmeister (1871–1894?). EKMS liige (1875).

³⁶ Friedrich Heinrich Alexander von Stryk (1828–1912), Riidaja mõisnik, põllumees, Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi tegelane, Helme kihelkonna kirikueestseisja.

on ...), mis tänuga vastu võtsin ja põue pistsin. Tahtsin just rääkima hakata, aga herra sai enne sähvata: “Kas nüüd lahti palluma?” Mina vasta: “Aulik koolivalitsus ei ole ühtegi põhjust ega süüdi nimetanud, mispärast sunnitud oleksin lahti võtma. Olen ennast tõsiselt läbi katsunud, ei leia enesel süüdi ega tea vähemadki laist oma ameti pidamises teeninud olevat, sellepärast ei või ma oma südame heale vastu patustada ega ennast mitte lahti –“ ei saanud enam kaugemale, v. Stryk vahele: “Kui esi mitte lahti votma, sis (rõhutates) mina – ütlep – sind – lahti.” Tema sõnade aegu tõusis üks, üks silmapilke moment, kui midagi mu sees tuksatas – aga – olin ju orja poeg, olin ise ori – kumardasin sügavaste ja lahkusin.

Mõne päeva pärast sai vallavalitsus eeskirja uut kooliõpetajat valida. Kolm kandidaati olid endid üles andnud, märtsi lõpul oli valla täiskogu poolt valimine. Minu üllatuseks oli mind täie kogu poolt, ainult 2 heale vastu – tagasi valitud. Mind kutsuti selsamal korral täiskogu ette ja küsiti, kas ameti vastu võtan. Täna sin valijaid usalduse eest ja tähendasin, et minu ameti vastu- ehk mittevastu-võtmist küll kooliülemuse asjaks peab jätma. Teadsin ju kindlasti ette, kui ma ise enese ärasalgamisega mitte õpetaja ümber lipitsema ei läha või orja alandusega v. Stryk'i juure “andeks paluma” ei ilmu, minu uueste kooliõpetajaks kinnitamist iialgi loota ei ole. Ehk küll mu alandlik pehme iseloom palju kannatada suudab, aga koera alanduseni mu selgroogu siiski paenutada ei saa. Ma ei läinud, sõbrade tungivast pealekäämisest hoolimata, mitte koolivalitsuse jutule. Sest õigus ja vald, kes mind tarvitas – peale paari isikliku vastase – viimseni, olid minu poolt, ja see oli mulle enam, kui tühi-kehv Kärstna koht; see oli selles võitluses Helme kihel[onna]. koolivalitsusega minu kõlbline võit.³⁷

Kohalik koolivalitsus^x muidugi mind juba oma

otsuse vastu – ehk küll see otsus nende s.o. Behse ja v. Stryki poolt minule mu ameti pidamise üle antud tunnistustele otse risti vasta käis^x – ametisse uueste ei kinnitanud. Leidis põhjuse ennast seaduse tähega kaitseda: ei mitte valla täiskogu, vaid volikogu on võimustatud kooliõpetajat valida, kuna küll kõik volikogu liikmed täiskogu sees sel puhul kooliõpetaja olivad valinud. Ja ilma valla nõusolemist küsimata paigutati keegi Willemson³⁸ Tartumaalt Kärstna koolikohale.

Kihelkonna elu[-]olu ja minu ametiaegse sündmuste kohta Helmes on mul õieti väha teada. Helme kihelkond on majanduslises üks neist kõige jõukamate meie tervel kodumaal. Terves kihelkonnas ühtegi kroonu maa lapikest ei ole. 13 uhke pärimõisa kõrval on ostetud talud võrdlemisi suured ja laialise kruntidega. Maa harimise ja selle uuenduse peale pandakse nähtavat rõhku. Üleüldse, mis majanduslises kui ka vaimlises Kärstna kohta ütelnud olen, võib suuremalt jault kogu Helmele vastata, paiguti Jõgeveste vald välja arvatud. Kuid puru vanameelne oli Helme: alles 74 aastal asutati sinna rikkasse maanurka esimene kõrgem (kihelkonna)kool. Muidu asju aeti ainult tasa ja targu, terves Helmes valitses täis rahu. Aga paisumas oli helmlaste rind juba tolgi ajal, ootas ainult aega, millal ta oma ärkamise tunnetes lahti võib puhkeda, mis talle, iseäranis Tõrva aleviku kaudu, nii majandusliste kui vaimliste asutuste läbi nüüd rikkalikult osaks saanud ja millele helmlane täie nooruse jõuga ja hingelise hooga vastab.

Tähtsamaks sündmuseks (mu esimesel ameti aastal) oli kooliõpetaja Jaan Proosa 25 aasta ameti juubel Löwel. Ametivendade poolt annetati ju[u]bilarile 25rublane taskukell. Öhtu oli koolimajas ühine pidusöök umbes 50 isikule. Ju[u]bilar astus ametist tagasi, kohta poeg Hansule jättes.³⁹

Suvel 1875 oli kirikukatsumine – visitat[s]io[o]n,

³⁷ Selle vallandamislooga Helme kihelkonna koolivalitsuse poolt satub Märt Vares esmakordselt avalikkuse tähelepanu alla. Ajalehes Sakala (1878, 12, 13.05) ilmunud vastavasisuline teade (autor Jaan Muggu Kärstnast) põhjustas kohtuprotsessi C. R. Jakobsoni vastu (lähemalt: Ajakirjanduslikud kohtuprotsessid C. R. Jakobsoni vastu. Rmt.: H. Kruus. Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. 60–80-ndad aastad. Lühiuurimus. Tallinn, 1957, lk. 152–153).

^x Liivimaa kihelkonna koolivalitsus seisis neljast liikmest nii ütelda 4. seisuse asemikust koos: kihelkonna konvendi poolt valitud kirikueestseisja mõisnik kui juhataja, liikmed kohalik õpetaja, köster ja kihelkonna koolivanem. Tõepoolest esitasid toll ajal kaks esimest täit koolivalitsust, kuna viimased kaks liiget kahes nullis esinesivad, s.o. viimastel oli ainult ja ehk ei ütelda, nii kuidas just sooviti. Sellega ei taha ma kellegile peale tikkuda, mul saab pärast võimalust olema tõendada, et nii pea, kui viimastel julgust peaks jätkuma oma isearvamist avaldada, ilma nendeta otsusi tehakse ja neid jalamaid ametist tagandatakse.

^{xx} Sellest saab pärast veel kõnet olema.

³⁸ Jaan Villemson (1847–1906) tuli Rannu kihelkonnast Valgutast ja töötas Kärstna külakoolmeistrina (1878–1894), hiljem samas põllumees.

³⁹ Jaan Pro(o)sa (1814–1913), Löve külakoolmeister (1850–1874). Hans Proosa (1853–u. 1940), eelmise poeg. Löve külakoolmeister (1874–1886), elu lõpu veetis Tallinnas.

mis kogu kihelkonnas sündmuseks peeti. Katsumine algas Wiljandi praost Hirschelmanni poolt õp[etaja]. G. Eisenschmidt abiga kirikus peale. Koguduse käest küsiti mõned usuõpetuse peaküsimused ja Jumalatorjus sai harilise käigu. Üllatav oli, et Helme kogudus, kes ikka õigeste oli laulnud, toll korral vastulauludes ära eksis. Järgmisel päeval jätkati Köstremäel katsumist. Katsumise aineteks räägiti ikka alamate kohustest ülemate vastu, kuid midagi ümberpöörduvalt. Köstre kohustest rääkides nõudis õp[etaja]. Eisenschmidt, “köster ei tohi kunagi kirjalikult, vaid peab isiklikult ilmuma, õpetaja juure ennast vabandama.” Keegi argliku healega: “Kas ka haiguse korral?” Kõneleja õpetaja: “Ka haiguse korral.” See sünnitas elevust, nii et vaheaeg pidi tehtama. Ka minule anti nagu mööda minnes müks kontide vahele. Kärstnast ei jõudvat ristimise tähed küllalt aegsaste kirikumõisa. Vastikuse tundmust ei saanud maha suruda, kui nägid, kuidas kihelkonna talurahva esitajad, halli peaga vanad, nagu vallavanem Habicht, kihelk[onna]. koolivanem Paatsi Jüri j.t. lahkumisel noorevõitu herraste kuuevarukaid suudlesid.

Kevade 1876 märtsil oli maakonna revidentide Pajusi v. Wahl⁴⁰ ja Paistu [kiriku]õp[etaja]. W. Hanseni poolt nagu üteldi suur koolikatsumine Helme kihelkonna koolimajas. Katsumisele oli määratud kihelkonna- ja 2 valla – nimelt Taagepera mõlemad koolid. Kärstna kooli, nagu õpetaja aasta enne seda lubas, – olu-barome[etri] tõttu – katsumisele ei lastud. Katsumine oli hariline. Kihelkonna koolilaste koor kandis Warres’e juhatusel mõned Mendelssohni ja Tauberti a[ria]riid üli hästi ette, selle vastu laulis Taagepera Karjatnurme kool, kus Piiskop kooliõpetajaks oli (pärasine Pärnu-Elisabeti [koguduse] köster) Lvovi keisrilaulu⁴¹ alla *breve* tempos.

Kronolo[ogilises] järjekorras oleks pidanud järgmine hirmu-tegu saksakeeli *Untat*, kihelkonna sündmuste eesotsas asendatud olema, sest et ta juba mõni aasta enne minu Kärstnasse tulekut oli tehtud, kuid ausat Helmet häbenedes peab sellega leppima, et teda tagatipuks maha teen.

Mööda läinud aastasada nimetab ajalugu inimesearmastuse aastasa’aks. Sel[le] kõrge aate kandja pidi vaimu- kui seisusearistokra[ati]a olema. Mis teeb aga Helme kihelkonna aristokra[ati]a esitaja Riidaja mõisa omanik F. v. Stryk? Tema laseb oma valla vaimlise juhi oma noore soo kasvataja ja õpetaja Peedu Roosmann’i oma mõisa talli vedada ja 25 kepihoobiga nuhelda. – Vaene ihu ja hinge poolest ära vägistatud koolmeister, auu ja tervis riisunud, on seega alasti uulitsale visatud. Ei ole ju kõigil oma väärtuse- ja autunded ühesugused, et au kautusega ka valmis elu kautama, pealegi oli peksuohvril perekonnaisana kohusseid, – mis pidi ta peale hakkama? Perekond tahtis ju süia! Oh, ta vaene mahamuljutud olevus pidi tänuilik olema armuliku mõisa vanematele, et teda lubati kooliõpetaja ametit edasi pidada. Küsimine kerkib nagu iseenesest: ega ometi ilma süita? Mis oli siis see völlavääriline süid? Tühjad jutud! Mis? Ja, vaevalt kirjeldamise väärt tühjad jutud. – – Oma seisuse uhkuse ja varanduslike hiilguse taga võis v. Stryk oma ülbust kergeste varjata, aga millega võib ta oma tegu ajaloo kohtu ees kaitsta? Kui seda poolharidusega toorenenud mõisarentnik ehk palgaline kuri opman oleks teinud, võiks see jälgi sündmuse vastutust pisut pehmedada. Aga kõrge akade[mia] haridusega üle maa rikkam mõisnik, kes mitmel korral Lääne[-]Europa kultura maades viibinud, kes inimese väärtust ja auu inimese enese pärast pidi õigeste hinnata oskama, – niisuguse isiku peksuhimu ei võinud juhusline olla, vaid pidi otse selle vasta põhjusemõtteline olema. Viimasel põhjusel peab peksja^x hingeline tasakaal küll väga madalal alapinnal seisma. Vastasel korral oleks ta ärareostatud kooliõpetaja auu ja muu tasuga pidanud rahustama, aga mitte lugupeetava kooliõpetaja ametiga ega ei oleks ise ka Helme kihelkonna ja kiriku esitaja kohustest nii ütelda – küinte ja hammastega kinni hoidnud.

Minu uueste valimise järele vallamaja ruumides arenes veike tähtsuseta vahejuhtumine, mis aga siiski viimse peensuseni mu mälestuses kehastatult avaneb. Vallaseisusid on kõik veel koos, akna all laua ees seisavad kaks meest

⁴⁰ Arvatavasti Nikolai Karl Otto v. Wahl (1833–1904).

⁴¹ Siin mõeldakse hünni “Jumal, keisrit kaitse sa”, mille viisi autor on helilooja ja viiuldaja Aleksei Feodorovitš Lvov (1798–1870) ja sõnade autor Vassili Žukovski.

^x Jutustati, et “Riidaja härra” (v. Stryk) on mitmele korrale isiklikult talupoegi peksnud, kui peksu himu peale tulnud, koguni võera valla inimesi läbi kolkinud. Nii on ta Wooru Seakalla [?] vana peremeest Jaagu isa Juhani selleoma maa peal linaleo tiigi juures ratsapiitsaga veriseks peksnud. Johan läinud Tarvastu praost Carlblomile kaebama. Praost on seda kooliõpetajatele ohkades jutustanud ja juure tähendanud: “On alb tegu küll vana meest võera kihelkonna piirides veriseks peksta, aga kuidas mina võin aidata?” Seda rääkis mulle Uue[-] Suislepa vana kooliõpetaja Jaan Käärrik, kuna Peedu Roosmanni peksmist mu kallimeelne sõber kooliõpetaja Wahlberg ja mitmed teised on rääkinud.

vastastik[k]u; ühel pool seisab madal kõssi vajunud, paljaksagetud kavala näuga noorevõitu Tõnise Keernik, teisel pool vasta hiigla kujuga iseloomulise mehise pea ja täishabemega vanem mees Burgi Kubu. Mis Keernik oma õhukese “venna” ohkamistega seaduse vastalisest kähis-
tas, ei saanud aru; aga selle peale põrutas Kubu sügava täie healega: “Niikaua kui mina elan, ei saa ükski meie valitud koolmeistrit tema koha pealt liigutada.” Sellele järgnes koosolejate poolt elav heakskiitmine. – Kümne päeva järele sängitasime selle haruldase energiiga ja selgema peaga talude omaniku Hendrik Kubu Helme kirikuaeda maamulda ja üks nädal peale selle lahkusin ma Kärstnast.

IV

Kuus kooliaastat olin ma mitte kui palgaline – selleks mu veikest sissetulekut ei saa nimetada – kõige ihu ja hinge jõu vahenditega töötanud. Õiglase püüdega tööd ta kõrge eesmärgi kättesaamiseks rakendada, tekitab hingelisi koondusi, mis tööd tegijaga sada sidemega siuvad, pealegi kui tööala, nagu jutusolev, elava olevuste lilleriigis asuneb. Nagu lillekesi kunagi kahte just ühe-
taolist ei leia, niisama on looduse kõrgema kihi inimeste lastega lugu. On kasvataja ennast nende mitmesuguste hinge omaduste ja iseloomudega tutvustanud, asub ta igale oma kohase harimise abinõuga kallale; ühele päikest – teisele tuult, veikeste tuge – suurele ettevaatust, vaesele soojust – rikkale alandlikkust jne. jagades ja õpetades. Näed neis olevustes siis oma külvatud seemne esimesi idusid – missugune magus kallis tasu! Elad nende noorte hingede arenemist, saamist ja järk[-]ljärgult edenemist kaasa, – kuidas see su tundeid ülendates veel elavamale tegevusele õhuta-
tab ja selle täienemise käigusse tuhande teguriga sind ühendab. Niisuguselt tööalalt, millele sa oma esimese nooruse armastuse oled pühendanud ja kõige-
ga, mis su võimus seisab, tööd jätkata tahad, sind siiski lahti kistakse, – see on kuritöö, see on patt. Õpetaja Behse, kes mind ja mu armastust mu ülesande vastu paremine kui keegi teine tundis, minu töö vilja nägi ja seda õigete hinnata mõistis, ei oleks pidanud, ei oleks tohtinud mind

mu tööväljalt lahutada. Oletame, et ma teades ehk teadmata süüdi olin; siis oleks ta juba oma hingekarjase seisukohast mulle mu süüdi nimetama pidanud. Aga ma seisin temale ju lähemal: meie tööväli oli üks, töötasime öla[-]jõla kõrval, üks pidi teist toetama. Kuna õpetaja mu lähem ülemus oli, siis pidi tal pühaks kohuseks olema minu süüdi või eksitust mitte mingil tingimisel varjata, vaid mulle teatada, – manitseda – noomida – ja kui meelt ei oleks parandanud – siis karistada. Aga ei midagi sellesarnast. Sellepärast ei või mina ametist tagandajate eesotsas õpetajat Behse't meelega ülekohtu tegemisest mitte puhtaks pesta. – Kärstna, mu lapsepõlvest nooremehe i'asse kujunemise koht, mu noore jõu ja armastuse arenemise ase, ehk ta küll mulle armsaks koduks oli saanud, ununes ajaga, aga minu poolele jäänud koolitöö ja sellega mu esimese armastuse katkendamine ei läinud meelest, – sest et ta mu südamesse oli juurdu-
nud ja sellest lahutamine mu hingesse esimesed saatuse haavad löi, mille armid, kui selle peale mõtlen, praegu veel valu teevad.

Mitte üksinda eelnimetatud põhjused ei annud asja koolitöö jätkamist otsida, vaid ka kasarmu teenistuse kartus. Kahe aasta eest 1876 tehti mind Wiljandi väeteenistuse komissonis valmis soldatiks, kus komissoni president Kurista von Samson puudulikult eesti keeles teatas, et enne 6 aastat kooliõpetaja ametist lahkumist püssi alla pean astuma. Nii olin sunnitud, kui mitte kroonuteenistust pälvida, veel 4 aastat kooliõpetajana töötama.

Juba Kärstnasse oli kooli- ja ametivend Jaan Pausk⁴² mulle teatanud, et tema Suure-Jaani kihelkonna abikooliõpetaja koht ta kohalt lahkumise pärast kevadel vabaks saab. Peale omast kohast lahkumise sõitsin kohe Suure Jaani. Toll ajal laialt lugupeetud kirja- ja koolimees Kapp⁴³ võttis mind lahkeste vasta, tegi töötingimiste ja palga oludega tuttavaks, mis mind rahuldasi; jäi ainult kohalise õpetaja nõusolemist nõutada. Kappi soovi järele ei pidanud õpetaja esimesega koosolemisest midagi märkida laskma. Õpetaja Speeri⁴⁴ jahedus, kui mu tunnistused läbi oli vaadanud, sulas kohe, nõudis ainult mult põhjust Kärstnast lahkumise üle. “Koha kehvus ja *Mißhelligkeiten*^x kohalise ülemusega” (rääkisime muidugi saksa keeli) andsin vastuseks. Küsis mõn-

⁴² Jaan Pausk (1853–?) pärines Tarvastust. Suure-Jaani kihelkonnakooli abikoolmeister (1875–1878).

⁴³ Joosep Kapp (1833–1894) pärines Põltsamaa kihelkonnast Rutikverest. Valga (Cimze) seminari kasvandik (1850–1853). Suure-Jaani koguduse köster ja kihelkonnakooli koolmeister (1854–1894). EKMs asutajaliige, Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi president, mitme raamatu autor.

⁴⁴ Oskar Woldemar Speer (1838–1898), Suure-Jaani koguduse hingekarjane (1870–1898).

^x Tähendab “sekeldusi”, sõnasõnalult ümberpanna ei ole võimalik.

da muusika üle ja laskis mõned akkordid klaveril mängida. Olin, nagu näha, Speeri poolehoidmise täieste võitnud. Jättis mu tunnistused oma kätte ja lubas järgmisel koolivalitsuse istumisel mind ametisse kinnitada ja seda kirjalikult mulle kätte saata, juure lisades: “Kantor Kapp’iga ei ole teil tarvis sellest rääkida.” Kaua, kaua aja järele tundsin kadunud rahu oma kärsitu sisemusesse tagasi valguvat ja õnneliku tundmustega, et koha saan, kus ennast edasi harida, liialtegi muusikas täiene-da ja seega oma lapsei’ a idea[a]lile, kord köstriks saada, lähineda võin, söitsin kodu tagasi.

Vaheajal saan teise kooli- ja ametivenna Johan Mägi⁴⁵ käest Kanapääst otsekoheste kutse tema koha peale Tamme⁴⁶ tulla, kust ta nende päevade sees lahkuda, et naabruse Wastse[-]Otepää kooli-kohale asuda. Täna ja teatasin, et Suure[-]Jaa-ni kihelkonnakooli abikooliõpetaja koha külge ennast sidunud olin. Järgmine post toob mulle oodatud paksu kirja Suure[-]Jaa-ni kiriku pitsa-tiga, kus kõik mu tunnistused tagasi saadetud ja mu üllatuseks kaaskirjutuses muuseum teatatakse: “...wegen Mißhelligkeiten mit der Helmschen Schulverwaltung nicht bestätigt worden können ...” (... sekelduste pärast Helme koolivalitsusega ei või kinnitatud saada...) See teade purustas teadmatus järel mu aimetesse kujunenud köstri illusio[o]nid nüüd jäädavalt rusudeks ja ma tõttasin nii ruttu, kui võimalik – liiategi mu eitava kirja pärast – Kanapää Tamme[le] oma tulevikku kindlustama.

Tamme valla tolaeagne esitaja oli, küll mitte vallavanem või mõni muu “tähtsa vallaisa”, liht nõukogu liige Kiltre talu omanik, aga üle maa tuntud Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi president Märt Mitt.⁴⁷ Mu esinemise järele ütles Mitt kohe “tere tulemast” ja lubas täitsa oma hooleks võtta, et valla poolt valitud saan, kuid minu mureks jääda kohalise koolivalitsusega s.o. õpetajaga õigeks saa-da. Mu koha peale kutsujale Mägile, kes Tamme-st lahkunud juba Wastse[-]Otepääs elutses, visiiti tehes, läksin sealt teisel hommikul Kanapäässe. Mu esimene käik viis mind köstri⁴⁸ majasse, kus ma juba tuntud olin. (Sellest mujal.) Seal kõneldi minu

asi “kümnest küllest” läbi ja kirjeldati õpetajat Holsti⁴⁹ ja ta omadusi pealaest jalatallani – viimse peensusteni. Esitasin siis ennast Kanapää õpetajale Georg von Holst’ile lahkunud Tamme kooliõpetaja Johan Mägi soovitusel ja näitasin tunnistused ette. Mõlemad tõmbasid. Kui ühte-teist oli räägitud, küsib Holst: “Kas Jakobsoni tunnede?” “Väga hästi.” Holst erutatult: “So, mis arvade temast?” “On tubli kooliõpetaja.” Holst: “Kas tunnede ka tema meelsust?” “Seda vähem, aga õpetaja Behsega saavad nad väga hästi läbi.” Holst: “Mh! mh! – Ma võttan Teid Tamme kooliõpetajaks. Aga ma soovin, et asi ruttu sünniks. Sellepärast sõitke kohe Tamme vallavanema juure ja ütlege, et hom-me õpetaja juuresolekul koolimajas kooliõpetaja proovitud ja valimine on.” Täna ja pidin lah-kuma, kuid taipasin veel ukse peal õpetaja soovi vallavalitsusele kirjalikult paluda. Seda õpetaja ka tegi. Köstri pool lõunalauas pidin oma jutulekut õpetaja juures sõnasõnalt kopeerima. Vana köster Treffner soovis mulle pisarsilmil õnne, ta poeg *stud. theol.* Hugo [Treffner] kaisutas ja suudles mind. Nii olin Kanapää seltskonda enne vastu võetud, ennegu Kanapäässe saingi. Pühapäev kell 3 p.l. pi-das õpetaja rahvale Tamme koolimajas vaimuliku kõne ja minu poolt oli lühike proovitud lastega 4 käsu üle. Kohe peale selle valiti mind 6 volimehe poolt ühel heale Tamme valla kooliõpetajaks. Peale valimise pani volikogu liige Mitt ette, kas koolivalitsus ei lubaks uuel kooliõpetajal koolitöö kõrval ka vallakirjutaja ametit pidada. Õpetaja mõtleb-mõtleb, siis: “Toda kirotaja ametit ole eih keegi kooliõpetaja inne Tammen pidanü, ent olgu sis, et tu vastne teda pitä võip.” Koosolejad täna-sid õpetajat lahke lubamise eest ja sellega oli valimise akt lõpetatud. Õpetaja kui protokollkirjutaja, kirju-tas oma nime koolivalitsuse esitajana kõige pealt alla, siis volimehed ja vallavalitsuse liikmed. Nii oli 48 tunni jooksul mitmed esitused, valimised ja ülemuse kinnitused lõpuni toime saadetud. Seda võib aina nooruse energia korda saata – pealegi kaks kärblast korraga lüüa.

(järgneb)

⁴⁵ Johan Mäg(g)i (1854–1927) pärines Uue-Suislepast. Oli aastail 1874–1878 Tamme ja 1878–1881 Vastse-Otepää külakoolmeister, hiljem Krüüdneri vallakirjutaja, kõrtsmik, taluperemees. Tuline Jakobsoni pooldaja. EKMS liige (1875).

⁴⁶ Mõis ja vald Kanepi kihelkonnas.

⁴⁷ Märt (Mart) Mitt (1833–1912), põllumees ja seltsitegelane, pärines Holstrest. 1868. aastast taluperemees Kanepi kihelkonnas Tamme vallas. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaliige ja esimees (1875–1883). Kuulus 1881. aastal Aleksander III märgukirja üleandnud eesti saadikute hulka. EKMS liige (1875).

⁴⁸ Jutt on Kanepi köstrist Ludwig Treffnerist (1809–1892).

⁴⁹ Georg von Holst (1824–1900), Tartu ülikooli lõpetanud teoloog, Kanepi (1850–1883) ja Käina koguduse (1883–1891) pastor, tuline rahvusliku liikumise vastane.